

«Українське суспільство й соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку»: роботи учасників конкурсу «Кращий молодий соціолог року»

10 грудня — особлива дата в житті вітчизняної соціологічної спільноти. Це річниця від дня народження Наталії Паніної (1949–2006), однієї з найвидатніших постатей в історії соціологічної думки незалежної України. Доробок Н. Паніної потужний і різноманітний: від розроблення/адаптації низки методик для дослідження соціальних процесів і явищ у перехідному суспільстві до публікації посібника з опитувань громадської думки, а також побудови вибірки, репрезентативної для дорослого населення України.

Як ініціатори та керівниці багаторічного загальнонаціонального дослідницького проєкту («Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг») Наталії Паніній було присуджено (на жаль, помертвно) Державну премію в галузі науки і техніки. А відданість справі та активна громадянська позиція дали їй підстави очолити Комісію з професійної етики Соціологічної асоціації України. Н. Паніній також належить ідея проведення конкурсу творчих робіт серед молодих соціологів. Такий захід, на думку Паніної, стимулював би в молодих дослідниках дух пошуку та мотивував би їх ділитися результатами своїх розвідок.

Відаючи данину Наталії Паніній, Інститут соціології Національної академії наук України організує конкурс есеїв та щорічну наукову конференцію (відому як Міжнародні соціологічні читання), на якій оголошують переможців та призерів конкурсу. Рішенням Конкурсної комісії почесне звання «Кращий молодий соціолог року» присвоюють авторові найкращого твору. Роботи всіх конкурсантів публікуються або в окремому розділі матеріалів Соціологічних читань, або як самостійна стаття в часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».

У пропонованій читачам добірці міститься шість есеїв, надісланих на конкурс «Кращий молодий соціолог року — 2023».

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ

(заступник голови Конкурсної комісії),

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR STEHNII

(Vice Chair of the Contest Jury),

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

o.stegniy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7829-127X>

Переднє слово

Тема цього річного конкурсу — «Українське суспільство й соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку» — суголосна переживанням за майбутнє нашої країни. На думку конкурсантів, ключовою вимогою до українського суспільства воєнного часу є стійкість та мобілізація всіх ресурсів заради перемоги, під якою в першому наближенні слід розуміти відновлення територіальної цілісності. Але цілком очевидно, що збереження національного суверенітету зовсім не означатиме припинення боротьби.

Окупація значної частини території України актуалізує неформальність питання про ареал існування нашого соціуму як певної цілісності. Тому **Олександр Вольський** цілком слушно розмірковує над тим, у яких саме кордонах застосовне поняття «українське суспільство» — лише на підконтрольній українському уряду території чи також на окупованих територіях, де продовжують перебувати наші громадяни. Окремо постає питання про численних біженців від російсько-української війни, змушених полишити свої домівки та виїхати за кордон. Вочевидь, конкурсанти не беруть під сумнів власне існування українського суспільства як функційної цілісності з певними специфічними ознаками, з чим і пов'язаний практичний сенс існування вітчизняної соціології.

Перебіг подій на фронті вказує на високу ймовірність тривалого характеру цієї війни, що передбачає перевірку стійкості суспільства стосовно різноманітних негараздів та небезпек воєнного часу. З огляду на це вельми актуальним та соціально значущим видається дослідження проблеми національної резильєнтності (*resilience*) наших громадян. **Руслана Москотіна** пропонує різноманітні сучасні методичні підходи для вимірювання зазначеного соціального феномену, які можуть стати в пригоді відповідним державним органам.

У воєнний період першорядним завданням для соціологів є створення умов, за яких вони матимуть не тільки об'єкт для дослідження, а й можливість влас-

ного фізичного існування завдяки своїй професійній активності. Тому, як зауважує **Микола Бондаренко**, сьогодні головний виклик для соціологів — продовжити бути соціологами, не втрачати себе та своїх професійних навичок, необхідних для аналізу суспільних процесів воєнної доби.

Украї важливою для обороноздатності країни, мобілізації наявних людських ресурсів є консолідація українського суспільства. Тому на окрему увагу вітчизняних соціологів заслуговує проблема потенційних суспільних зламів, які можуть призвести до відчутних внутрішніх конфліктів. У зв'язку з цим **Юлія Германова** виокремлює небезпеку соціальної напруженості між різними категоріями населення, насамперед між залученими до оборони країни й тими, хто самоусунувся.

Значні руйнування соціальної інфраструктури, житлового фонду та втрата майна актуалізують вивчення матеріальних об'єктів та соціоматеріальних умов проживання в дослідженні суспільства воєнного часу. На думку **Ганни Куровської**, через ситуацію війни відбувається позбавлення базових благ, оскільки руйнується звичне середовище існування та змінюються повсякденні практики.

Окремим викликом для українського суспільства та вітчизняних соціологів у повоєнний період стане просторова і соціальна інклюзивність, створення умов для співіснування різних досвідів переживання війни. Суттєве збільшення числа фізично постраждалих унаслідок широкомасштабних бойових дій, як наголошує **Інга Козлова**, потребує становлення інклюзивного суспільства в інклюзивному фізичному міському просторі.

Молоді науковці визнають, що повоєнний період, найімовірніше, буде міжвоєнним. Проблема істотного скорочення населення країни, зокрема через значну кількість біженців, які не повернуться, надзвичайно загострить питання відновлення працездатного населення. Можливий приплив іноземних трудових мігрантів зумовить актуальність формування спільної ідентичності, необхідної для інтеграції в українське суспільство. А що стосується майбутнього соціологічної науки, то тут конкурсанти передбачають створення нових соціальних умов, які визначатимуть нові форми та способи функціонування соціології як соціальної практики. У ситуації вкрай обмежених можливостей бюджетного фінансування соціальних наук молоде покоління вітчизняних соціологів має насамперед опанувати ті професійні навички, які будуть потрібні у повоєнному суспільстві.

Лейтмотивом спільного погляду конкурсантів на завдання соціологічної науки воєнного часу є відповідальність соціологів за формування громадської думки, напрямів та пріоритетів повоєнного розвитку. Соціальна діагностика організму українського суспільства воєнного часу дуже важлива для перспектив відбудови та відновлення в мирний час. Як свідчить негативний досвід окремих країн Центральної та Східної Європи, не виявлені вчасно патології суспільної свідомості, передовсім симптоми всеохопного популізму, можуть відкрити шлях до хибної траєкторії суспільного розвитку, далекої від моделі держави загального добробуту та демократичних цінностей.

Есеї учасників конкурсу «Кращий молодий соціолог року – 2023»

МИКОЛА БОНДАРЕНКО,

PhD із соціології, асистент кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03127, Київ, просп. Академіка Глушкова, 4Д)

MYKOLA BONDARENKO,

PhD in Sociology, Assistant Lecturer at the Department of Branch Sociology, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4D, Academician Glushkov Ave., Kyiv, 03127)

nickybond@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6043-6357>

Приречені на соціологію, або Нелінійна інструкція про те, як не розгубити хист, зміст і фокус у часи нестабільності

Інколи хочеться поговорити про все, як є — тож спершу окреслімо рамки цього монологу, що має шанс перерости у відкладений діалог.

Яка форма подання? Академічні статті та тези найчастіше вимагають від науковців анотацій, теоретичної бази, професійно виокремленої мети, переліку використаних матеріалів і методів, пронумерованих висновків. У дисертацій та монографій є автореферати й abstract'и. Разом з ними лишається і «затверджена» структура, що передбачає обсяги, стандарти й відповідне оформлення. Тут формальності стали вже звичною справою. А от есеї — це відсутність обмежень для роздумів і рефлексій. Це (певного роду) свобода, тому в цій розвідці я намагатимуся використати її сповна.

Якими будуть персонажі цієї постановки? Або ж, як ми звикли казати, яка цільова аудиторія? Домовмось: цей текст — від соціолога до соціологів. На це вказує і сам конкурс, і його назва, і, звісно, шановна комісія з відповідних фахівців, що матиме змогу ознайомитися з моїм письмом. Що це означає? Це означає, що фокусом запропонованої (поки односторонньої) розмови постанемо саме ми з вами, колеги. Це також означає, що багато метафор, жартів, «референсів» на авторів чи цитат здебільшого будуть зрозумілими без пояснень. Це полегшує комунікацію.

Суспільство як організм, система, механізм чи соціальний елемент завжди поруч з нами. Ми — соціологи — його частина, але, за нашим же «улюбленим» визначенням, ми покликані (або ж приречені) вивчати його та бути від-

повідальними за статус «науки про суспільство». А це передбачає той самий погляд збоку, згори чи з іншого ракурсу, який може пропонувати триангуляція, «призма» соціології або дослідницький підхід.

Однак про соціум як такий (соціетальний, економічний, політичний, культурний — у кращих традиціях Талкота Парсонса) ми говоримо завжди: на кожній прес-конференції, лекції чи у фаховій книзі. Який в українського суспільства наразі — під час війни — ключовий виклик? Якщо коротко — стійкість, життя та перемога, а також усі похідні від них та до них. Гадаю, ви погодитесь, що така думка в Україні превалює. Попри те, що подібне можна сказати іншими словами, я спиратимуся саме на це положення про спільність наших із вами ідей. Певна річ, у суспільстві мільйонів людей можуть проступати полярні думки. Але, мені здається, що в такому разі дуже вдало працюватиме «спіраль мовчання» Елізабет Ноель-Нойман; отже, вести дискусію про альтернативи тут не настільки суттєво. Малуватим буде їхній «публічний» відсоток — у межах похибки. Та й говорити про таке зовсім не хочеться, насправді.

Тож якщо думки щодо суспільного курсу у нас збігаються... То, пишучи есеї на тему «Українське суспільство й соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку», я волів би поговорити саме про соціологів. І, відверто, трохи потішити нас же самих.

Мені довго думалося, який же сьогодні (та й загалом у часи суспільних зрушень, криз, проблем і, на жаль, воєн) у соціологів виклик? Відповідь на це запитання видається дуже простою, але й складною водночас. Теперішній виклик соціологів — *(продовжити) бути соціологами*. Це означає не втрачати себе, своїх навичок і складу розуму, що дозволяють нам аналізувати, розбиратися й, бажано, перетворювати світ на краще місце.

Водночас, неодноразово, десь так із першого курсу університету ми чуємо: «Соціолог? Це хто?», «А що таке соціологія?» Тож розберімося, *хто ми такі* та «з чим нас їдять». Жартую. З чим нас їдять, розбиратися не будемо, бо й так зрозуміло: соціологія — той ще фрукт.

На запит «Хто такий соціолог?» Google видає першим лінком статтю Даяни Данилюк для видання “Bazilik.Media”. Вже у вступному абзаці ми бачимо, що соціолог — це фахівець, який аналізує, описує та оцінює проблеми, факти і явища, що відбуваються в суспільстві, окремих групах і спільнотах. Тобто соціологи дивляться на «все суспільне», досліджують його, розкладають на частинки, занотовують, роблять свої висновки та надають рекомендації. Отже, соціолог завжди поруч і завжди окремо, завжди всередині структур і завжди зовні. Ми *між двох вогнів*. Або трьох і більше. І це не «зручні вогні-одноміркі», навіть якщо їх декілька. Це багатовимірні різнорівневі вогні, деякі з яких навіть факторним аналізом не побачиш і не загасиш. Але ж у тому й річ. Ми завжди «між», але ми це вміємо.

Це ж закладено в ДНК соціології! Нагадую, «соціологія — мультипарадигмальна наука». Академічно, *ми живемо поміж різних підходів*. І різні школи наукової думки цієї дисципліни доволі вдало співіснують уже впродовж десятиліть. Послугуватися одними теоріями, додавати до них інші, об'єднувати,

формулювати нові підходи та створювати нове знання — це і є шлях розвитку нашого напрямку.

З таким поєднанням соціолог дивиться на реальність — тут нам допоможе П'єр Бурдьє — одразу крізь *кілька різних соціальних полів*. Ми можемо аналізувати і політичні режими, і економіку, і абсолютно «нішеві» зміни, залежно від інтересу та цілей. Так само ми й поміж різної інформації та медіаконтекстів. А коли маєш ворогів, то стикаєшся ще й з пропагандою та фейками, котрі, кому, як не соціологові, необхідно «відловлювати», опрацьовувати та викорінювати, щоби допомагати своїм людям, за словами авторки Оксани Мороз, «не стати овочами».

Як учать нас класики та як кажуть нам рекламники, існує чотири «правди», на які слід дивитися, розроблюючи будь-яку стратегію — дослідницьку, брендову, комунікаційну. Це правда людини (аудиторії), правда категорії (нашого проекту, аналітики), правда альтернатив (інших думок, поглядів, ідей, парадигм) та правда культури. Так-от соціолог — це та людина, що може пов'язати ці правди в єдиний сенс і побачити певну картину світу, що склалася. Виходить, що соціологи — це своєрідні перекладачі між мовами однієї людини, груп, культури та соціуму загалом.

Соціологи завжди між *публічним і приватним*. Це і прагнення донесення важливого доробку до широкої публіки, як те пропонує робити Майкл Буравой, і NDA¹ від замовника, якщо ви працюєте над закритим проектом. Потрібно розуміти баланс між власним і суспільним, «сокровенним» і доцільним для висвітлення знанням, а також пам'ятати про різницю форм, якщо таке знання має передаватися.

Тож соціолог завжди перебуває між *науковим та публіцистичним* стилями. Що важливіше: написати виважений текст чи у довільній формі принести «на стіл» дієву пропозицію? Різним завданням та аудиторіям — різні продукти.

Соціологи завжди між *історією та сучасністю*. У кожний теперішній момент. Уміти пов'язати попередній досвід, те, «що маємо», і додати футурологію — це до снаги далеко не всім. А ще й зробити з цього низку рекомендацій, і не абияких, а ефективних, дієвих — тут потрібно попрацювати.

Вочевидь, соціологи завжди між *теорією та практикою*. Без одного не буде іншого — потрібен синтез (під час зародження науки соціології намагалися робити теорії без емпірії і навпаки, але спроби були не дуже успішними).

Якщо підсумувати, то всі ці «між» і показують соціолога як *об'єднуювальну ланку* різних світів — особистісних і міжгрупових, абстрактних та реальних.

Але, якщо ми це все вміємо, для чого нам питати інших? Тут і криється каверза. Нам варто пам'ятати, що в той момент, коли ми (подекуди разом із іншими академіками та практиками — нашими «спільниками-суспільниками») прийшли працювати «у сферу» — *ми назавжди втратили «споживацький» погляд на життя*. Хай би які б чудові й дивовижні ідеї нам спадали на думку, ми маємо їх тестувати. Бо очевидно, що не-соціологи не думатимуть як соціологи. Тож маємо пересвідчуватися, що наші гіпотези й очікування відповідають реаліям.

¹ Від “non-disclosure agreement” — угода про конфіденційність/нерозголошення.

З іншого боку, соціологи — це ще й *сценаристи*, оскільки, знаючи, чого люди бажають, як мислять та що очікують, ми набуваємо здатності планувати — пропонувати зміни та творити новий світ. Соціологи мають змогу першими бачити суспільні тренди та подеколи — як *судді* — вирішувати, яким із цих трендів слід розвиватися, а яким — навпаки.

Іноді це стає схожим на мистецтво, де вимальовується картина соціальних явищ і зв'язків, а соціологи постають *художниками*, проявляючи видиме й невидиме на полотні. Крім того, час від часу соціологам варто ставати й *порушниками*. Не слід лякатися — це для того, щоби руйнувати застарілі стандарти на користь нових та цікавих ідей. Звісно, якщо це робиться на благо. А в межах наукових теорій та парадигм, за словами Томаса Куна, без цього взагалі не обійтись — інакше застій. Тож ми не просто змінюємо порядки — ми можемо бути справжніми *революціонерами*.

Отже, соціолог — це професія сотень ролей та дихотомій, котра має силу впливу та здатність перетворювати навколишню реальність. Але завжди слід *пам'ятати про наміри й цілі*, яким ви, ваш проєкт чи замовник «служите».

А ще соціологу варто *бути лаконічним* у своїх думках. Складні й розлогі тексти демонструють науковість, розмах, аналітичні здібності... Однак часто — на практиці — розмивають картину та відвертають увагу «водою» від суті. Справа в тім, що «сестру таланту» ніхто не скасовував. Багато з нас упевнилися на власному досвіді, що навіть трьохсотсторінкові презентації часто результують у «one pager» з ключовими тезами, адже написати багато гарного тексту можна про що завгодно, а от оформити всі наявні дані та донести ідею однією фразою, абзацом чи аркушем часто буває значно складніше (і цінніше).

Отож, щоб бути послідовним із собою, на цьому й підбиватиму ризику. Відповідаю на поставлене у темі запитання: *немає інструкції* про те, як стати чи бути хорошим соціологом — не існує магічної таблетки для цього. Це не кількісні дані, вони не екстраполюються та не підходять кожному. Але, як і у мистецтві, є певні кроки та вектор, куди можна рухатися, щоби покращити свої (життєві) шанси — бути корисними для себе та для майбутнього навколишнього.

Бути собою, намагатися діяти професійно, доносити зрозуміло, цікаво й «по ділу», продовжувати бути «між», бо це й є наша стихія. Соціолог — він же певною мірою *акробат, що тримає рівновагу*. Якщо не перевалюватися в один бік між абстракціями та сухими фактами, «науковістю» та публіцистичністю, між суб'єктивним та (якщо допускаємо його існування) об'єктивним — де у даних простежуватиметься і наше бачення, — то матимемо успіх.

Для досягнення результатів слід мислити стратегічно — спершу цілі, потім аналіз, позиціонування перспектив та ідей, «розшивання» їх для кінцевих користувачів чи спостерігачів і, зрештою, упровадження. Це має бути продумано. Громадська думка під час війни залежить зокрема від нас, а напрями та пріоритети повоєнного розвитку будуть також досліджуватися й рекомендуватися нами — фахівцями. Це відповідальність. Але нам, *соціологам*, що *завжди між вогнями*, не звикати.

ОЛЕКСАНДР ВОЛЬСЬКИЙ,

аспірант кафедри соціології факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (03056, Київ, просп. Берестейський, 37)

OLEKSANDR VOLSKYI,

PhD Student at the Department of Sociology of the Faculty of Sociology and Law, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (37, Beresteyskiy Ave., Kyiv, 03056)

Trikster655@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6086-7253>

Українське суспільство й соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку

*We work in the dark —
we do what we can —
we give what we have.
Our doubt is our passion,
and our passion is our task.
The rest is the madness of art.*

Henry James, "The Middle Years"

Нашу розмову хотілося б розпочати з апокрифічної історії про Макса Вебера. Після закінчення Першої світової війни на одній зі своїх лекцій він спитав у студентів: «Хто з вас хоче використати соціологію для розбудови та повоєнного відновлення Німеччини?» Зважаючи на те, що більшість із присутніх були колишніми фронтowymi офіцерами, які шукали себе у повоєнному житті, ствердно відповіли майже всі. Після чого М. Вебер запропонував цим людям покинути аудиторію, оскільки соціологія є наукою, що спрямована на розуміння істини, а покращення суспільства — це зовсім інша історія.

Така позиція має право на існування, і ми ще повернемося до неї. Але соціологія, на відміну від соціологів, не має потреби у щоденному триразовому харчуванні та регулярній сплаті комунальних рахунків. Тому наш есей буде побудовано навколо трьох основних запитань:

1. Чи існує (і продовжує) існувати українське суспільство?
2. Хто на території України є соціологом та що ці люди можуть?
3. Кому та як українські соціологи продають свій символічний капітал?

Питання про українське суспільство на перший погляд видається парадоксальним, але воно вимагає відповідей. З одного боку, можна інтерпретувати наш соціум як певну цілісність, що територіально більш-менш збігається з простором, контрольованим нашим урядом. Водночас люди на окупованих територіях залишаються українськими, як і наші біженці в ЄС.

З іншого боку, можна відмовитися від поняття «українське суспільство» і говорити про сукупність соціальних практик на територіях, контрольованих нашим урядом. Тут, щоправда, виникає наступне питання: якщо українського суспільства «не існує», то наш уряд — це чий уряд?

Питання це — політичне і «правильна» відповідь очевидна. Але тут важливим є не ритуал політичної лояльності, а емпірична реальність та її наслідки. Якщо українське суспільство існує як функціональна, порівняно солідарна цілісність зі своїми характеристиками та специфічними мотивами поведінки, то соціальний (а головне — практичний) сенс має й існування української соціології.

Ключовими словами тут є *специфічні мотиви*. Як дисципліна, соціологія потребує окремого від економічної вигоди та політичної готовності вбивати за свою спільноту мотиву. Адже за його відсутності зникає й потреба в соціології як окремій дисципліні — її цілком можуть замінити економіка, політологія та інші соціальні науки. Звісно, намагання виділити такий мотив у «хімічно чистому» вигляді — це спекуляція, яка спирається на ліберальну політичну доктрину, що передбачає окремішність політичного, культурного та економічного життя. Однак це не применшує значущості цього мотиву та його необхідності для нас, соціологів.

Отже, існування українського суспільства є для соціологів життєво важливою необхідністю. Особливо у повоєнний період, який, найімовірніше, буде міжвоєнним. З огляду на те, що значна кількість біженців не повернеться, населення буде відновлюватися (якщо буде) завдяки мігрантам. І з ними треба буде запускати процес формування спільної ідентичності, паралельно підтримуючи функціонування порівняно дїездатного та автономного від зовнішніх та внутрішніх впливів уряду. Інакше ми ризикуємо зіткнутися з тим, що в нас є сукупність механічно «напханих» на територію України людей та військово-бюрократичні структури, що існують переважно завдяки міжнародній підтримці.

Питання про суспільство не слід абсолютизувати. Згадаємо, наприклад, «парадокс лисого»: якщо людина щоразу втрачає одну волосину, то з якого моменту її вважатимуть лисою? На це запитання немає однозначної відповіді, так само й на питання про суспільство відповідь завжди буде складнішою, ніж просто «так» чи «ні». Але саме підтримання соціального на території України є ключовим викликом та завданням, що постало перед соціологією. Усе інше — це конкретні, прикладні підпункти зазначеного «соціологічного» виклику.

А починали ми з того, що метою соціології є пізнання істини. І знову хочеться провести межу між соціологами та соціологією. Соціологія — це метод, а соціологи — це люди, які його практикують та виправдовують своє існування у власних очах через професійний габітус. Соціологи можуть існувати без соціології (щоправда, переставши бути соціологами), а соціологія без соціологів — ні. Тому основне питання, що постає перед нами, є створення умов, за яких соціологи матимуть не тільки об'єкт для дослідження, але й що їсти, завдяки своїй професійній активності. Тут відбувається перехід до другого та третього питань нашого есею.

І відповідати на питання, хто є соціологом і що він/вона може, ми будемо, спираючись передовсім на економіку символічного капіталу за П'єром Бурдьє — платоспроможний попит та адекватну пропозицію.

Тут варто підкреслити базове для наших подальших роздумів припущення: люди, зокрема соціологи, живуть, більш-менш реалізуючи свій потенціал. Кожен окремих український соціолог робить рівно те, що вміє, і те, до чого його готувало попереднє життя. Навіть якщо йому чи їй запропонувати вибір між безлімітним фінансуванням та публічною стратою, то нічого якісно кращого вони *ex nihilo* не здобудуть. Тому вельми актуальним для нас є питання про те, які навички можна опанувати (поки ми існуємо у нинішньому воєнному фреймі) для того, щоб залишитись соціологами і не померти з голоду за рік-два. Це, на мою думку, важливіше, ніж заповнення нашого «очікування» кінця війни катастрофічними чи анастрофічними візіями майбутнього. Але менше з тим, повернімося до актуальної теми есею.

Почнемо з неприємних новин. У повоєнній Україні не існуватиме такої кількості соціологічних кафедр. Після закінчення війни у молодих людей зникне необхідність ховатися від мобілізації, а економічний занепад знищить можливість для контрактного навчання. Більшість із тих, хто чогось вартий, поїде здобувати освіту за кордон і зробить усе можливе для того, щоб там залишитися.

Новина неприємна, але чи є вона поганою? Ми всі прекрасно розуміємо, що система вищої освіти в Україні вже давно не має на меті виховати професіоналів у тій чи тій царині. Вона є радше невдало замаскованою системою соціальної допомоги та індоктринації молодого покоління, яку наша держава більше не може собі дозволити. Тому, мабуть, «краще менше, та краще».

Для задоволення потреб уряду та країни достатньо однієї кафедри, де на курсі десятиох студентів-бюджетників будуть учити на кшталт «не можеш — навчимо, не хочеш — змусимо, завалиш сесію — відрахуємо», з перспективою подальшої наукової кар'єри та працевлаштуванням в урядових структурах, а десятеро контрактників будуть «невдахами», що пнуться зі шкури задля перспективи виконувати маркетингові та електоральні дослідження. Можливо, ці студенти у майбутньому створять українську соціологію, яка буде саме українською, а не пострадянською чи «грантово-західною».

Звісно, уряд є не єдиним джерелом платоспроможного попиту. У нас ще є комерційний сектор та західні NGO. Проблемою комерційного сектору, зокрема електоральних досліджень, є залежність від стану вітчизняної економіки. Цей стан найближчими роками буде змінюватися від поганого до гіршого, з певною перспективою на покращення, але це не точно. Тому NGO, найімовірніше, потрохи згортатимуть свою діяльність.

З одного боку, наш «прозахідний» третій сектор стає жертвою власного успіху: навернені не потребують проповідей, що означає скорочення фінансування. З іншого боку, перспектива того, що західні ліволіберальні наративи (як-от гендерні студії, культурна нерівність *etc.*), з яких «годується» значна кількість соціологів, збережуть свою значущість в умовах біполярної американсько-китайської системи міжнародних відносин, видається сумнівною. Дещо дивно розповідати про права ЛГБТК+ та іншу американську екзотику в країнах «тре-

тього світу», коли китайці просувають свою дискурсивну силу з акцентом на інвестиції та ефективні практики врядування.

Певна річ, зміна ідеологічних орієнтирів — це складний, суперечливий, а головне — тривалий процес. Однак очевидно, що одним із його наслідків стане відносна інфляція зав'язаного на них символічного капіталу, що неминуче позначиться на матеріальному становищі та соціальному статусі багатьох колег. Дуже багатьох.

Утім, залишається ще одна, порівняно мало освоєна ніша для розвитку — це публічна соціологія. Протягом останнього десятиліття публічний простір активно колонізували філософи, які першими зіткнулись із тим, що їхня дисципліна втрачає свої позиції в університетах. Але соціолог може розповісти про суспільство значно краще за філософа і, доклавши послідовних зусиль, витіснити останнього. Хочу наголосити, що зараз не йдеться про стратегічну співпрацю. Ми живемо в умовах «помри ти сьогодні, а я завтра», спричинених різким скороченням доступних ресурсів. Грошей на всіх не вистачить. З цього ринку можуть «годуватися», умовно кажучи, десятеро публічних інтелектуалів. У наших інтересах, щоб соціологів серед них було більше, а всіх інших менше. Звісно, якщо інтерпретувати українських соціологів як реальну, дієву професійну корпорацію, а не «уявлену спільноту». Інакше — «кожен сам за себе, один Бог за всіх».

Тут варто підкреслити, що нові умови породжують нові форми та способи функціонування соціології як соціальної практики. До війни я мав амбіцію виконати дослідження української публічної філософії. У них тоді вже сформувався досить помітний кліваж між публічними та суто академічними діями. Не щодо інтелектуальної якості, а саме форми, що може бути позитивним зрушенням, якщо ми говоримо про соціологію. У публічній сфері сховати беззмістовність за наукоподібним канцеляритом не вийде: втрата уваги слухачів неминуче позначається на гаманці. У цьому разі брак ідей потрібно ховати, хоча б за легким публіцистичним стилем.

Це одна з причин того, що мій есей написаний так, як він написаний. І якщо мені вдалося утримати вашу увагу до цього моменту, то він написаний добре. Можете вважати його «ластівкою» завтрашнього дня. Я спочатку написав понад 70 науково-популярних статей, запустив гуртки з філософії та світ-системного аналізу і YouTube-канал, а вже потім вирішив стати аспірантом. Нас робить науковцями не канцелярит із присмаком картону, а дисципліна думки, знання методів дослідження та здатність підтвердити подані нами ідеї переліком літератури з руку завдовжки та посторінковими посиланнями.

У філософів такий варіант розвитку кар'єри вже є (принаймні був у довоєнний період) доволі поширеним, що давало їм надію. Адже цінність першокурсників для науки наближується до нуля. Майбутнє дисципліни починається з аспірантів. А для того, щоб пояснити дорослим людям цінність тієї ж соціології та її конкретних наукових тем, зовсім не обов'язково бавитися з ними в освіту шість років поспіль. Крах набору до бакалаврату — це крах конкретної кафедри, крах аспірантури — це смерть дисципліни загалом.

Нескладно помітити, що, намагаючись окреслити перспективи українських соціологів, я постійно говорю про акт купівлі-продажу, що є начебто моветонном. Пафос моєї тези полягає не в тому, щоб опустити соціологію до рівня «продажної дівки» капіталізму, а підкреслити екстремальну необхідність дотримання професійної етики за таких умов.

Картина безрадісна, але все ж повернімося до початків: соціологія існує доти, доки існують соціальні мотиви. Зокрема, і навіть передовсім, усередині самих соціологів. Серед соціологічної спільноти, як я відчуваю, простежується тенденція підносити та романтизувати соціальний мотив як противагу «владі голого чистогану», але насправду ситуація складніша.

Не можу не згадати одного мого друга, з яким ми розмовляли минулого року в Києві. Він серйозно розмірковував над тим, щоби піти добровольцем в армію, тому що «жінки у нас зараз люблять або багатих, або військових. Багатим я стати не можу, а от сходити на війну цілком спроможний». На мій погляд, це вдалий приклад як соціального мотиву, так і достатньо адекватної рефлексії над потенційною життєвою стратегією. Соціальний мотив — це соціальний мотив, він не конче має бути шляхетним, але його відсутність є катастрофою на всіх рівнях.

Так сталося, що я шість років пропрацював у сфері роздрібного продажу і з цього досвіду виніс одну ключову думку: ти не можеш контролювати покупця, але стаєш жалюгідним у той момент, коли дозволяєш покупцеві контролювати себе. Покупець, звісно, є необхідним елементом, але його реакція не є твоїм мірилом. Професіоналізм є твоїм мірилом, твій перформанс є твоїм мірилом.

Засвоїти такий підхід мені допомогло те, що я виріс у родині концертанта зі спеціалізацією на класичній музиці. З дитинства я мав наочний приклад простої істини: якщо виконавець дозволить публіці диктувати умови, то швидко скотиться до рівня «Мурка, ти мій мурьоночек» і навряд чи звідти підніметься, бо публіка ставитиметься до нього як до офіціанта. А це не тільки зруйнує його особисті шанси «підняти гроші з підлоги», але й підважить життєві шанси колег, котрі надалі будуть взаємодіяти з цими слухачами.

Усе сказане стосується і соціології. Не можна дозволяти покупцям — політикам, студентам, бюрократії — диктувати основи та якість професійної діяльності. Чиновники та політики не знають, про що питати у соціологів, бо соціологія не є сферою їхньої компетенції. Студенти, може, й наповнюють заробітний фонд кафедри, але вони є лише «личинками» майбутніх професіоналів, тому їхній комфорт сам собою не є поштовхом до дії чи бездіяльності. Якщо вони не здатні опанувати ремесло, то треба закривати цирк, а не спрощувати курси.

Певна річ, такий підхід легше пропагувати, ніж практикувати. Як писав Платон, «прекрасне — то важко», а хто з нас любить щось важке, коли можна легко? Але вже найближчими роками перед більшістю з нас постануть (а може, вже постали) прості запитання: чи залишуся я у професії, коли в мене нічого не буде — ні фінансування, ні студентів, ні грантів, ні спроможної організаційної структури, щоб на неї спертися? Чи продовжу я практикувати своє мистецтво навіть за таких умов?

Пам'ятаєте той момент, що його кожен, хоч би раз у житті переживав, думаючи: «Чому я не став стоматологом? Це ж ідеальне заняття: робиш людям неприємно, боляче, а вони тобі за це ще й платять. А головне — люди завжди матимуть проблеми з зубами, тому без грошей не залишишся».

І тут хотілося би процитувати одне з моїх улюблених висловлювань, що належить Франсуа де Ларошфуко: «Лицемірство — це данина повазі, що його вада платить чеснотам». Звісно, ніхто з нас сам собою не є уберменшем, що готовий із самурайською рішучістю практикувати соціологію за будь-яких умов. Ми всі хотіли би жити в якомусь Берклі та перейматися мікроагресією, гетеронормативністю та іншими надзвичайно важливими питаннями соціальної взаємодії. Але живемо ми в Україні. Тож нумо активно і якісно «лицемірити», удаючи «подвижників», та сподіватися, що «маска» вросе в обличчя настільки міцно, що нам удасться вистояти.

Якщо в Україні є 20–30 людей, які мають достатньо сильний соціальний мотив, то українська соціологія, найімовірніше, продовжить своє існування незалежно від того, як і коли закінчиться війна. У протилежному разі тут нема за чим сильно побиватися.

Для повноти картини хотілося би висвітлити «третю сторону медалі» — потенційний політичний мотив і його відносну несумісність із соціологією як дисципліною. Оскільки я переконаний прихильник ідей Карла Шміта, то визначаю політичний мотив як такий, що виникає у момент настільки сильної асоціації чи дисоціації соціальних груп, що їхні члени готові помирати та вбивати заради продовження існування цих груп.

Особисто я для визначення меж політичного мотиву використовую тест «двох пальців». Чи залишиться нормативне політичне твердження значущим для людини після того, як їй на допиті зламають перші два пальці, а за контекстом буде зрозуміло, що це лише початок? У всіх нас є почуття і люди, заради яких ми готові пройти тест «двох пальців», але, на щастя, для більшості населення цей перелік не стосується політики. І це прекрасно, оскільки готовність так глибоко залучатись у політичний процес явно не є ознакою психологічного здоров'я і, крім того, підважує можливості для мирних форм боротьби за владу. Якщо політичне твердження не проходить цей тест, то перед нами просто дискусія про питання смаку. Ви любите колу, я — морозиво, тож чого нам сваритися через такі дрібниці?

Саме тут перед нами постає вся велич історії про Вебера. Якщо людина серйозно ставить перед собою завдання змінити суспільство, то вона перестає бути соціологом, політологом чи якимось іншим професіоналом у сфері соціальних наук. Вона радше стає політиком, який у ідеалі справді вірить у те, що хоче зробити, і здатний пройти наведений тест. Людина може бути обізнаною з методами соціології й мати профільну освіту, але в моменти домінування політичного мотиву вона точно перестає бути науковцем. Це не конче погано, але це факт. Тому претензії соціологів на владу мають залишатися у сфері риторики, а не ставати керівництвом до дії.

Політичний мотив може бути пов'язаним з українською соціологією виключно у ситуації її остаточної (але незаслуженої) невдачі. Якщо в Україні збе-

режуться кілька десятків людей, готових бути соціологами, політологами чи економістами за будь-яких умов, проте всі їхні спроби практикувати своє ремесло або покинути країну заради цієї мети зазнають поразки, то на фінальному етапі свого існування вони цілком можуть радикалізуватися та збитися у політичну партію.

Не ту партію, за яку голосують на виборах, а ту партію, до якої вступають і за яку інколи вбивають та помирають, бо першим пунктом її програми йде розстрільний список з конкретними іменами та поясненням «за що», а метою зазначено створення світу, «де всі люди друзі, бо всі вороги мертві». Цікаво, скільки людей, яким М. Вебер та життя післявоєнної Німеччини запропонували вийти з аудиторії, стали членами НСДАП чи компартії? Сподіваємося, що нам не доведеться відповідати на таке запитання в Україні, бо це означатиме повне банкрутство як нашої держави, так і української соціології.

Що стосується економічних перспектив української соціології, то вони невтішні. Відверто кажучи, вони були такими й до війни, але зараз усе значно погіршилося. Соціологія — це не легкий спосіб заробляти гроші, а мистецтво, що потребує любові, практики та поваги. І я бачу великий плюс нинішньої кризи в тому, що внаслідок неї ми позбудемося тих людей, які залишаються у професії тільки тому, що ні на що більше не здатні, а бути академічним працівником усе ж краще, ніж касиром у супермаркеті. І якщо наостанок виявиться, що нікого не залишилось, то доведеться визнати, що ніякої української соціології вже давно немає. Хто буде йти з професії останнім, нехай вимкне світло.

ЮЛІЯ GERMANOVA,

аспірантка кафедри соціології і публічного управління Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (61002, Харків, вул. В. Кирпичова, 2)

YULIIA HERMANOVA,

PhD Student at the Department of Sociology and Public Administration, Educational and Scientific Institute of Social Technologies and Techno-Humanities, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" (2, V. Kyrpychov St., Kharkiv, 61002)

julia.germanova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8644-6254>

Українська соціологія: за умов багатьох змінних

Повномасштабна російська агресія кардинально змінила життя кожного українця. До неможливості банальне констатування факту, але саме так і розпочинався один із моїх найперших текстів, написаних після того 24 лютого.

І, чесно кажучи, не думаю, що я була оригінальною у своїх міркуваннях. Ми — українські науковці, журналісти, публіцисти — у такий спосіб намагалися вповні визнати нову реальність. Ми чули, писали, говорили про це раз у раз, і поступово прийшло усвідомлення в глобальному розумінні цього слова — життя перевернулося догори дригом, вороття назад немає і ти або адаптуєшся до цієї дійсності та йдеш уперед, або ...

Це друге «або», тобто українці, які маргіналізувалися внаслідок повномасштабної війни, — величезне потенційне поле для надзвичайно інформативних соціологічних та психологічних досліджень. Колись, сподіваюсь, і моїх теж. У майбутньому. А ось саме цей текст про тих, хто, незважаючи на обставини і виклики, вистояв.

Упродовж історії українське суспільство не ставало першопрохідцем у формуванні нової соціальної дійсності. Власне, ми використовували вже напрацьовані в інших країнах соціальні норми та рольові набори, за необхідності трохи адаптувавши їх для себе. Ми проходили етапи розвитку, які впродовж попередніх років були засвоєні іншими суспільствами. Науково-технічна революція, поява медій, інтернету — усе це з'явилося у нас значно пізніше, тож пов'язані з цими здобутками людства труднощі й виклики можна було передбачити, користуючись чужим досвідом.

Звісно, накладався також індивідуальний, український контекст. Але здебільшого цей контекст був цікавий усередині країни — адже він не мав потужного впливу на геополітичний простір.

Та зараз ситуація принципово інакша. Українське питання перетворилося на виклик світового масштабу. Події в Україні визначають геополітичний порядок денний і справлятимуть значний вплив ще не один десяток років навіть після нашої перемоги.

Це питання передовсім комплексне, тож його варто розглядати принаймні у двох системах координат: а) Україна як держава, що чинить опір агресору, який у разі перемоги роздмухуватиме свої апетити на наступні країни; б) Україна як держава, де формується нова соціальна дійсність, що з великою часткою імовірності пошириться на інші країни. Навіть якщо винести за дужки питання впливу українських вимушених переселенців на національні суспільства та низку інших проблем.

Сьогодні Україна є локомотивом змін. Я простежила доволі виразну тенденцію — серед учасників міжнародних наукових соціологічних конференцій істотно почастишали доповіді з української проблематики або в контексті України. І не лише від українських доповідачів, для яких це абсолютно природно, а й від представників інших країн. Наприклад, круглий стіл в Оксфорді (Велика Британія, 26.09.2023) був повністю присвячений українській проблематиці — «Як конфлікт в Україні може змінити глобальну інформацію, комунікацію та безпеку».

Українські соціологи з початку «великої війни» мають купу роботи, однак попереду на них чекає ще більше викликів. Водночас за умов, що склалися, надзвичайно важко абстрагуватися від емоцій і працювати виключно холодним ро-

зумом, особливо якщо науковець чи його близькі перебувають у місцях, що постійно потрапляють під приціл ворога.

Важко, але необхідно. Розуміння гібридного формату російської агресії вже давно закарбувалося у свідомості. Однак інформаційний складник війни, яку російський загарбник готував десятиліттями до відкритої фази агресії, — це не лише пропаганда в російських ЗМІ, які донедавна немов павутинням обплутували інформаційний простір щонайменше Європи. Це не лише «фабрики тролів», які посилено намагаються просувати російські наративи в соціальних мережах. Пропаганда всюди, куди агресор знаходить можливість проникнути і де він намагається з найвідчутнішим ефектом реалізувати її. Це і певні політики різних щаблів, і, безумовно, науковці в багатьох країнах світу.

Тож перед українськими соціологами, окрім внутрішніх, надзвичайно важливих питань, постає й необхідність задавати тон у світовій науковій спільноті. Ініціатива має бути на боці України, адже атакувати в цій ситуації набагато легше, ніж захищатися.

Утім, ніхто не скасовував необхідності проведення соціологічних досліджень, які стали ще більш актуальними в контексті повномасштабного вторгнення, хоча й набагато складнішими щодо реалізації (зважаючи на воєнний та «переселенський» чинники). Є також нагальна потреба у пошуку відповідей на низку інших питань. Аналізуючи соціально-політичну ситуацію всередині країни, уже можна помітити декілька потенційних зламів, які після перемоги можуть призвести до серйозних внутрішніх конфліктів: лінія «ті, хто пішов захищати Україну», та «ті, хто намагається не потрапити під мобілізацію всіма законними та не дуже методами»; лінія «хто зараз при владі й ухвалює, м'яко кажучи, неоднозначні з антикорупційної перспективи рішення» та «хто зараз на передовій, але водночас має активну громадянську позицію та амбіції увійти в керівні органи держави чи регіону». Це реальні ризики, які потрібно дослідити і попередньо підготувати «протиотруту» або варіант рішення. Просто зараз. Не чекаючи на проблему, а передбачаючи потенційну загрозу і не допускаючи її.

Війна — тяжка, несправедлива, неадекватна, але, з іншого боку, це — історичний шанс для України цілковито розкрити себе, усьому світові продемонструвати, на що ми здатні і хто ми є. Упевнена, що українська соціологічна спільнота пройде всі випробування з гідністю і вповні скористається цим шансом!

Слава Україні!

Героям слава!

ІНГА КОЗЛОВА,

кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології факультету суспільних наук, завідувачка соціологічної лабораторії, Український католицький університет (79011, Львів, вул. Іларіона Свенціцького, 17)

ІННА KOZLOVA,

Candidate of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Sociology Department of the Faculty of Social Sciences, Head of the Sociological Laboratory, Ukrainian Catholic University (17, Ilarion Svientsitskyi St., Lviv, 79011)

k.inha@ucu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6226-4402>

Рожеві окуляри і фантазії про «після перемоги»

Що довше триває війна, то болючіше говорити про горизонти планування. Дещо з того, що нам справді потрібно (наприклад, повний перезапуск державних інституцій чи нульова толерантність до корупції), видається утопічним і зовсім нереалістичним.

Українське суспільство (принаймні його частина) змінилося відчутно і безповоротно. Біль втрати дому, біль втрати тих, кого любимо... біль втрати життя, яке ми мали до 2014-го і до 2022 року. Ми — травмоване суспільство і у нас попереду багато роботи.

Можна виокремити три більш-менш реалістичні для опрацювання виклики, які вже постали перед нами:

- просторова та соціальна інклюзивність;
- створення умов для співіснування різних досвідів переживання війни;
- фінансова підтримка живих героїв/героїнь та сімей полеглих воїнів і воїтельок.

Унаслідок активних і широкомасштабних бойових дій постраждало дуже багато людей — зараз я маю на увазі фізичне каліцтво, зокрема втрату кінцівок. Ідеться як про цивільних, так і про військових. Отже, ми маємо стати інклюзивним суспільством в інклюзивному фізичному просторі міст. Ми живемо не в Радянському Союзі. Світ інший, можливості інші. Люди, які зазнали фізичних травм, не мають переховуватися вдома — вони заслуговують на повноцінне життя.

Ветерани і ветеранки, а також цивільні через різні обставини не зможуть повернутися на свої попередні робочі місця. Тож ринок має створити для них низку пропозицій. Деякі компанії вже почали над цим працювати. Недостатньо лише запропонувати роботу — за потреби слід закласти кошти й час у навчання цих людей. Це стосується постраждалих, які можуть працювати. А для тих, хто фізично цього робити не зможе, потрібно створити фонди, що здатні забезпечити людині гідне життя.

Щодо фізичного аспекту: міста мають бути перебудовані/добудовані, і це не лише критично постраждали, фактично знищені міста. Йдеться про **всі** населені пункти України. Пандуси у житлових будинках, закладах громадського харчування та державних установах, низькопідлоговий транспорт, можливості для незрячих пересуватися містом. Кожне місто має бути доступним, справді доступним для людей з інвалідністю.

Крім того, ми маємо стати суспільством, що розуміє. Майже як соціологія Макса Вебера. Йдеться про одночасне співіснування різних досвідів переживання повномасштабної війни. Розірваний шлюб, тому що один із партнерів опинився за кордоном, і розірваний шлюб, тому що один із партнерів служить у лавах ЗСУ, — це різні ситуації, але **кожен** із цих досвідів травматичний. Чоловіки, які служили, і чоловіки, які шукали шляхи усунутися від служби, — це теж різні досвіди, які існуватимуть у межах тих самих спільнот. Ми маємо навчитися говорити про ці різні життєві історії, шукати точки дотику й примирення **між собою**. Ми маємо це зробити, щоби вижити після війни.

І про найтяжче. У дитячому садочку дівчинка щодня б'є хлопчика. Тому що його щодня привозить до садочка тато, а її тато загинув на війні. Це та жахлива нова реальність. Біль дітей і вдів/удівців неможливо нічим вилікувати. Але їм можна дати шанс на більш-менш забезпечене життя та знайти інституційні способи продемонструвати повагу до подвигу їхніх загиблих рідних. Ми маємо подбати про сталі фонди виплат, принаймні до досягнення дітьми повноліття. Ідеться про щомісячні виплати, пільги під час вступу до ЗВО та стипендії, медичне страхування — тобто про все, що в принципі дасть постраждалим змогу функціювати надалі після цих найбільших і найтяжчих втрат. Питання про те, чи ми створимо ці можливості самостійно, чи дозволимо зробити це ще одним податком, який доведеться контролювати, — відкрите.

Яка роль соціологів? Узагалі без кордонів: ми можемо робити абсолютно все в межах наших професійних компетенцій. Можемо виконувати дослідження для ЗСУ, для українського уряду, для урядів інших держав. Але найважливішим є вироблення та впровадження на підставі отриманих даних відповідних політик (*policies*) — це політики інтеграції ВПО, інтеграції мігрантів/мігранток у країнах, що приймають їх, політики адаптації ветеранів/ветеранок тощо. Ну, і не відвідувати форуми усної історії України за підтримки Фонду Ахметова :)

ГАННА КУРОВСЬКА,

аспірантка кафедри соціології факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (03056, Київ, просп. Берестейський, 37)

HANNA KUROVSKA,

PhD Student at the Department of Sociology of the Faculty of Sociology and Law, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (37, Beresteyskyi Ave., Kyiv, 03056)

solem675@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7257-6875>

Перебої в мережі. Чи може акторно-мережева теорія бути корисною для розуміння функціонування суспільства за умов війни?

За умов війни як особливого (зокрема інтенсивного) випадку соціального конфлікту змінюються фізичні та культурні ландшафти, фізичне й соціальне середовище.

Одна із перших асоціацій, яку викликає слово «війна», — це (разом із людськими жертвами) руйнування. Зруйноване житло, зруйнована інфраструктура, нестача повсякденних речей — усе це подеколи загрожує власне виживанню, ставить матеріальне на передній план, досить часто роблячи його головним дієвцем у соціальних ситуаціях (не кажучи вже про те, що снаряд, який, власне, спричинює ці руйнування, є теж матеріальною, точніше, соціоматеріальною сутністю). Зазначені обставини можуть змусити соціологів шукати відповідь на таке питання: чи не на часі підкреслити роль матеріальних об'єктів та соціоматеріальних асамбляжів у дослідженні суспільства, що перебуває у стані війни?

До фокусу на речах як об'єктах, що втілюють соціальну взаємодію, свого часу зверталися різні течії соціогуманітарних наук — від історії повсякдення до історії технологій, соціології науки і технологій (STS), а також соціального конструювання технологій (SCOT), де об'єкти (механізми, апарати, речі) тлумачать як висліди і втілення певних суспільних і владних відносин (Norcliffe, 2020). Крім того, SCOT — це акторно-мережева течія, що наслідуює соціальні відносини і водночас опонує їм. Об'єкти в межах цієї теорії — не лише наслідки соціальних відносин, а й учасники соціальних взаємодій.

Згідно з акторно-мережевим підходом, у соціальних відносинах беруть участь не тільки актори-люди (*humans*), а й не-люди (*non-humans*). Це об'єкти й технології, які залучаються у соціальні відносини нарівні з учасниками-людьми. Вони можуть бути «чорними скриньками» (якщо сприймаються спрощено, як константи чи «факти») або ж мережами взаємодій людей та матеріальних сутностей. Гетерогенні актори утворюють мережі або асамбляжі, мобільні й

плинні, характерні для певних ситуацій. Соціальне в акторно-мережевому підході стає «пласким», а диференціація між мікро- та макромасштабами заміщується розгортанням і поєднанням сутностей (того, що «соціологи соціального» назвали б агентами, інституціями, практиками або процесами) у мережі взаємодій¹. Процес визначення, розгортання та власне процес, у межах якого відбувається дослідження актора-мережі, — це **переклад**, який охоплює такі стадії: а) проблематизація — визначення обов'язкової точки переходу (*obligatory passage point*), або точки перетину наявних та потенційних інтересів учасників мережі взаємодії; б) зацікавлення (*intéressement*), завдяки якому відбувається долучення учасників до мережі; в) вербування/залучення (*enrolment*) — визначення ролей для учасників мережі; г) мобілізація — активація зв'язків у мережі (Callon, 1984: р. 196). Згідно із Бруно Латуром, одним із важливих засновків окресленого підходу є «слідування за акторами», а не використання вже заготовлених теоретичних підходів.

Соціоматеріальна природа соціальних процесів виринає з особливим акцентом в ситуації війни, коли позбавлення базових благ спричинене не стільки глобальними нерівностями та хронічним браком цих благ, скільки постійними обстрілами та пошкодженнями інфраструктури. Руйнується звичне середовище існування і змінюються практики повсякдення: наприклад, електроенергія з повсякденного фонового атрибуту перетворюється на визначник соціальних ситуацій, а вода, доступ до якої для переважної більшості громадян України не був проблемою, створює навколо себе нові соціальні взаємодії. Ці взаємодії можна простежити не тільки в роботі систем критичної інфраструктури, які є триєдиними, складаючись із людей, обладнання і витратних матеріалів (ICRC, 2015), але й у військовій справі, де успіх чи поразка воєнної кампанії безпосередньо залежить від успішності перекладу із залученням людей і озброєння з його тактико-технічними характеристиками.

Зважаючи на контекст війни, не можна не помітити певну дифузію соціальних інституцій і соціальних ролей. Характерними стають ситуації, в яких агенти відходять від «приписаних» цілей та завдань, а рамки груп чи інституцій розмиваються. Наприклад, територіальна оборона як «межове» явище між військовим та цивільним, надання безоплатної допомоги населенню представниками комерційних підприємств (що не є типовим для їхнього функціонування у мирний час), використання метрополітену як укриття, а іноді навіть як аудиторії чи концертної зали, розширення діяльності місцевих адміністрацій та перепрофілювання їх на хаби з управління гуманітарною допомогою. Такі явища є нефіксованими і мінливими, проте інколи вони відіграють важливу роль як у перебігу подій, так і в їх розумінні та інтерпретації.

Якщо звернутися до інституту освіти і розглядати заклад освіти як соціоматеріальну мережу, то до неї входять викладачі, адміністрація, студенти, нормативні акти, силабуси, підручники, аудиторії, навчальне обладнання та ін. У ситуації війни ця мережа видозмінюється. До неї додаються технології дис-

¹ Докладніше див.: Latour, B. (2005). *Reassembling the social: an introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford, England: Oxford University Press.

танційного навчання, натомість зникають університетські аудиторії, з'являються укриття (та сигнали повітряної тривоги), безпекові норми та політики.

Зміну та перевизначення університетів (як акторів-мереж) можна простежити на прикладі переміщених освітніх установ. Заклади вищої освіти, що розміщувались на територіях, які наразі перебувають під тимчасовим контролем РФ, опинились у ситуації «випадання» матеріально-технічних ресурсів (втрати фізичних активів). Було втрачено навчальні аудиторії, лабораторії, інформацію та документацію (зокрема особові справи, інформаційні сервери тощо). Частина викладачів та студентів виїхала на територію, підконтрольну уряду України, або за кордон, інша частина залишилася на території, фізично недосяжній. Це призвело до тимчасового припинення навчального процесу (оскільки потрібно було «перезацікавити» учасників, тобто визначити й відшукати акторів для досягнення точки перетину інтересів — забезпечення освітньо-наукової діяльності). Згодом навчальний процес був відновлений завдяки використанню технологій дистанційного навчання у синхронному або асинхронному режимах (що передбачало вербування/залучення акторів, визначення їхніх ролей) та/або використанню матеріально-технічної бази інших закладів освіти¹.

Хмарні сховища інформації, дані про студентів та працівників є важливими матеріальними об'єктами, оскільки вони визначають належність до закладу освіти, а подеколи й діяльність усієї освітньої установи (це стосується документації, пов'язаної з реєстрацією та ліцензуванням).

Згідно з листом Міністерства освіти і науки України від 21 квітня 2022 року, студенти закладів вищої та фахової передвищої освіти, постраждалих під час російсько-української війни, могли продовжити навчання в інших освітніх закладах. У такий спосіб з'явилися нові зв'язки та нові актори (точніше, актор-мережі) у діяльності переміщених ЗВО. Водночас корпуси, аудиторії та навчальне обладнання освітніх закладів, які залишилися на територіях під контролем РФ, подеколи залучалися в нові мережі — мережі створення та функціонування російських навчальних закладів на тимчасово окупованих територіях. Попри те, що заклади освіти є «незмінними мобільностями» (*immutable mobilities*), тобто постійними та однозначними, якщо конфігуровані в постійному наборі зв'язків з іншими сутностями (Law, 2002), вони ставали частиною мережі поширення російської пропаганди та легітимації окупації, а також конфлікту стосовно залучення (зацікавлення) вступників, що перебувають на тимчасово окупованих територіях. Описана ситуація не може слугувати прикладом повноцінного застосування акторно-мережевої теорії, оскільки не розкриває мережу взаємодій у всій повноті; утім, можна простежити, що заклад вищої освіти як гетерогенна мережа за умов війни зазнає постійних перетворень і перевизначень, а також спричинює їх.

¹ Докладніше див.: Николаев, Е., Рій, Г., & Шемелинець, І. (2022, 12 липня). У чужих стінах: як долають проблеми переміщені університети. *Вокс Україна*. Отримано з: <https://voxukraine.org/u-chuzhyh-stinah-yak-dolayut-problemy-peremishheni-universytety>; Николаев, Е., Рій, Г., & Шемелинець, І. (2023). *Вища освіта в Україні: зміни через війну* [Аналітичний звіт]. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка.

Що стосується досліджень соціоматеріального простору в акторно-мережевому підході, то кожне з них застосовне тільки до конкретної ситуації та конкретної мережі. Висновки, одержані в одному дослідженні із застосуванням АМП, не можна поширювати на інше. Однак у царині прикладної соціології (зокрема, коли йдеться про розв'язання практичних проблем, спричинених війною) «слідування за акторами» цілком здатне виявити сильні та слабкі зони в широкому спектрі життєдіяльності людей, установ та інфраструктури під час війни. Підтверджують цю тезу дослідження, сфокусовані на взаємодіях з речами, просторами та інфраструктурою (в царині урбаністики), а також спрямовані на визначення можливостей розбудови та впровадження проектів з підвищення стійкості. Приклад — дослідження стратегій виживання під час облоги Сараєва, що тривала майже чотири роки (Pilav, 2012). Документування соціоматеріальних взаємодій у контексті комунікації та адвокації досвідів війни через матеріальні об'єкти також застосовується у музейній справі. Наприклад, у Історичному музеї Боснії і Герцеговини є колекція предметів, створених сараєвцями під час облоги міста, у Музеї розірваних стосунків (Загреб) є експозиція, присвячена війні. На окрему увагу заслуговує Музей воєнного дитинства в Боснії і Герцеговині та його філія в Україні.

Реалії війни в Україні (як і реалії воєн загалом) є турбулентними, змінними, плінними. Для людських життів та взаємодій часто стають умовами матеріальні об'єкти (а контекст війни загострює відчуття цих взаємозв'язків), тож перспектива огляду суспільства як множинних гетерогенних взаємозв'язків може бути плідною для розуміння проблем у суспільстві під час війни та повоєнного відновлення.

Джерела / References

Callon, M. (1984). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. *The Sociological Review*, 32(1_suppl), 196–233. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954X.1984.tb00113.x>

International Committee of the Red Cross. (2015). *Urban services during protracted armed conflict: a call for a better approach to assisting affected people*. Geneva, Switzerland.

Law, J. (2002). Objects and spaces. *Theory, Culture & Society*, 19(5-6), 91-105. <https://dx.doi.org/10.1177/026327602761899165>

Norcliffe, G. (2020). Technological change. In A. Kobayashi (Ed.), *International Encyclopedia of Human Geography* (2nd ed.) (pp. 187-192). Amsterdam, Netherlands: Elsevier.

Pilav, A. (2012). Before the war, war, after the war: urban imageries for urban resilience. *International Journal of Disaster Risk Science*, 3(1), 23-37. <https://dx.doi.org/10.1007/s13753-012-0004-4>

РУСЛАНА МОСКОТИНА,

PhD із соціології, асистентка кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03127, Київ, просп. Академіка Глушкова, 4Д); наукова співробітниця відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

RUSLANA MOSKOTINA,

PhD in Sociology, Assistant Lecturer at the Department of Methodology and Methods for Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4D, Academician Glushkov Ave., Kyiv, 03127); Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

rmoskotina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2195-3121>

Національна резильєнтність українців під час війни: як вимірювати?

Повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 року справило надзвичайно сильний вплив на українців. Когось війна торкнулася більше і мала тяжчі наслідки (втрата домівки, близької людини, каліцтво тощо), а когось менше. Війна сама собою є дуже сильним стресором, здатним зруйнувати звичний уклад життя людини, і навіть завершення бойових дій не гарантує покращення психологічного стану людини. Утім, і за часів війни українці продовжують жити й долати труднощі, спричинені нею. Наприклад, згідно з результатами дослідження від компанії “Gradus Research”, проведеного наприкінці вересня 2022 року, 41% опитаних оцінювали своє психологічне здоров’я дуже високо, у межах від 8 до 10 балів за десятибальною шкалою (де «1» означає, що з психологічним здоров’ям респондента/респондентки багато проблем, а «10» — що з його/її психологічним здоров’ям узагалі немає проблем); крім того, частка респондентів, які відчували оптимізм, зросла з 20,0% до війни до 46,4% під час війни (Bliznyuk, 2023). З чим може бути пов’язана така ситуація, зважаючи на те, що українці на момент опитування більш ніж півроку жили у стані війни? Щоб спробувати відповісти на це запитання, варто ознайомитися з поняттям резильєнтності.

Узагалі резильєнтність визначається по-різному. Вона може тлумачитися і як здатність повертатися до звичного стану, відновлюватися після стресових подій та серйозних потрясінь, і як уміння адаптуватися до стресових подій, і як здатність функціювати «вище норми», незважаючи на стреси чи потрясіння (Carver, 1998; Smith et al., 2008; Tusaie & Dyer, 2004). З наведених дефініцій видно, що резильєнтність — це не про нечутливість до стресових подій чи складних життєвих ситуацій. Якраз навпаки: людина, що має високий рівень резильєнтності, цілком може зазнавати впливу різних стресорів, однак вона має здатність досить швидко відновлюватися після них або ж адаптуватися.

Якщо спиратися на зазначені вище інтерпретації резильєнтності, то на перший погляд може здатися, що це радше властивість людської психіки. Одні люди швидше відновлюються після стресових подій та краще до них адаптуються. Іншим же потрібно на це значно більше часу. Тож, здавалося б, проблема резильєнтності має входити до компетенції психолога. Однак тут є один нюанс. Справа в тім, що повномасштабна війна — це щось на кшталт дуже сильного потрясіння, серйозної стресової ситуації, яка є спільною для всіх українців, джерелом їхніх життєвих негараздів. Оскільки неможливо жити постійно у стані стресу, страху та невизначеності, людина має розробити стратегії, котрі дали б їй змогу впоратися зі складною ситуацією. У такому розумінні резильєнтність — це набута риса, а не природжена властивість психіки. Резильєнтність також може бути надіндивідуальною характеристикою, притаманною великим соціальним групам і спільнотам. Цю тезу обстоюють автори (Kimhi, Eshel, Marciano, & Adini, 2023), які розглядають резильєнтність на трьох рівнях:

- індивідуальному (саме індивідуальної резильєнтності більшою мірою стосуються визначення, наведені на початку есею);
- груповому (*community resilience*);
- соцієтальному.

Власне, останній рівень дозволяє вивчати резильєнтність як рису, властиву населенню певної країни. Соцієтальну резильєнтність можна визначити як здатність отримувати доступ до ресурсів, що дають змогу не лише впоратися з несприятливими умовами та/або адаптуватися до них, а й шукати чи розробляти власні стратегії для боротьби із загрозами, що можуть виникнути (Obrist, Pfeiffer, & Henley, 2010: р. 289). Досліджень соцієтальної резильєнтності порівняно небагато. Водночас деякі з них показали, що соцієтальна резильєнтність позитивно корелює з добробутом людини, її економічним статусом та суспільною довірою, тоді як із рівнем психологічного дистресу вона корелює негативно (Bodas, Peleg, Stolero, & Adini, 2022; Kimhi, Eshel, Marciano, & Adini, 2021; Kimhi et al., 2023). Ш. Кімхі (Kimhi et al., 2023) у своєму дослідженні порівнював індивідуальну, групову та соцієтальну резильєнтність українців у період повномасштабного вторгнення РФ (дані зібрані у липні 2022 року) та ізраїльтян (дані зібрані у травні 2021 року, під час активної фази конфлікту між Ізраїлем і Газою¹). Виявилось, що українці характеризуються вищим рівнем індивідуальної, групової та соцієтальної резильєнтності, ніж ізраїльтяни. Автори (Kimhi et al., 2023) пропонують для цього феномену низку пояснень. По-перше, українці сприймають війну як боротьбу за незалежність (ба більше, навіть як боротьбу за виживання), тоді як конфлікт між Ізраїлем та Газою самими ізраїльтянами так не оцінювався. По-друге, війна в Україні триває досить довго, і незрозуміло, коли вона скінчиться. А тодішній конфлікт між Ізраїлем та Газою тривав близько двох тижнів. По-третє, повномасштабне вторгнення стало поштовхом до зміцнення національної ідентичності українців, зростання їхньої гордості за свою країну, тоді як конфлікт між Ізраїлем та Газою не мав таких наслідків для ізраїльтян.

¹ У цитованій праці йдеться виключно про події 2021 року, а не про ізраїльсько-палестинський конфлікт загалом.

Концептом, дуже близьким за значенням до соцієтальної резильєнтності, є резильєнтність національна¹. Її можна розглядати у двох аспектах: а) як здатність суспільства протистояти загрозам, водночас зберігаючи власні цінності та інституції; б) як здатність суспільства пристосовуватися до нових умов, використовуючи для цього нові, інноваційні способи (Canetti, Waismel-Manor, Cohen, & Raparport, 2014). Національній резильєнтності приписують чотири компоненти: а) патріотизм; б) оптимізм; в) соціальна інтеграція; г) довіра до політичних і громадських інституцій (Ben-Dor, Pedahzur, Canetti, & Zaidise, 2002; Kimhi, Eshel, Leykin, & Lahad, 2017).

І резильєнтність на індивідуальному рівні, і національна резильєнтність передбачають протистояння зовнішнім загрозам та адаптацію до нових умов. Відрізняється хіба що характер загроз. Зокрема, якщо йдеться про резильєнтність на індивідуальному рівні, то загрозами вважаються всі ті чинники, котрі несуть небезпеку для психологічного стану індивіда, як-от стресові події, серйозні потрясіння, життєві негаразди. Натомість у разі національної резильєнтності йдеться про загрози національній безпеці країни: для України — це повномасштабна війна, розв'язана росією. Національна та індивідуальна резильєнтність не є незалежними вимірами — вони мають корелювати між собою. Адже зовнішні загрози, що виявляються на національному рівні, також можуть мати наслідки на індивідуальному рівні. Та ж війна є не лише загрозою для існування країни загалом — вона також впливає на життя та психологічний стан окремої людини. Р. Гудвін та колеги (Goodwin, Hamama-Raz, Leshem, & Ben-Ezra, 2023) розглядають національну резильєнтність якраз у контексті повномасштабної агресії росії проти України. Їхнє дослідження (Goodwin et al., 2023), здійснене у квітні 2022 року (за участі українського відділення компанії “Kantar”), показало, що українцям притаманний високий рівень національної резильєнтності — особливо це стосується осіб молодшого віку², людей з вищим рівнем міжособистісної довіри, тих, хто походить з регіонів, де більше спілкуються українською мовою³, та осіб, що не є переміщеними.

¹ Зокрема, Ш. Кімхі (Kimhi et al., 2017) виокремлює саме індивідуальну, групову та національну резильєнтність. Запропонована в есеї класифікація рівнів резильєнтності (індивідуальний, груповий, соцієтальний) є дуже подібною. Крім того, вимірювання соцієтальної резильєнтності у дослідженні Ш. Кімхі (Kimhi et al., 2023) базувалося на твердженнях методик NRAS і NR-13 (які, своєю чергою, спрямовані на вимірювання національної резильєнтності). Тож можна припустити, що соцієтальна і національна резильєнтність є якщо не синонімічними поняттями, то принаймні дуже схожими.

² Що молодшим був респондент, то вищу національну резильєнтність він демонстрував.

³ Дослідники вважають Захід, Центр, Північ і м. Київ регіонами, де спілкуються переважно українською мовою, а Схід і Південь — регіонами, де послуговуються здебільшого російською. Але я б не ототожнювала поділ за мовною ознакою респондента із регіоном його проживання (хоча не слід виключати те, що мова спілкування може корелювати з національною резильєнтністю). Узагалі було б цікаво визначити рівень національної резильєнтності у кожному із регіонів (Захід, Схід, Центр, Північ, Південь, м. Київ), серед представників різних типів населених пунктів (місто/село) та порівняти російсько- і україномовних респондентів за цим показником.

Методик для вимірювання індивідуальної резильєнтності існує чимало. Однією з найбільш відомих і поширених є BRS (Brief Resilience Scale), що складається з шести тверджень, які оцінюються за 5-бальною шкалою, де один бал відповідає повній незгоді з твердженням, а п'ять балів — повній згоді (Smith et al., 2008). Твердження стосуються оцінювання респондентами власних можливостей упоратися зі стресовими подіями та складними життєвими обставинами. Ще до методик вимірювання індивідуальної резильєнтності можна віднести Connor–Davidson Resilience Scale (CD–RISC), Ego Resiliency Scale, Resilience Scale (RS-14), Scale of Protective Factors (SPF) тощо.

Національній резильєнтності приділяють значно менше уваги, тож і методик для її вимірювання існує небагато. Одна з таких має назву NRAS (National Resilience Assessment Scale) і складається із 25 тверджень. Вона була розроблена Ш. Кімхі з колегами (Kimhi, Eshel, Lahad, & Leykin, 2019) та валідизована на вибірці дорослого єврейського населення — мешканців Ізраїлю. Твердження методики і блоки, з яких вона складається, наведені в таблиці 1. Кожне з тверджень оцінюється за 6-бальною шкалою, де «1» означає повну незгоду, а «6» — повну згоду.

На основі NRAS Ш. Кімхі та Й. Ешель (Kimhi & Eshel, 2019) розробили та валідизували на вибірці дорослого єврейського населення, що проживало в Ізраїлі, її скорочену версію. Нова методика отримала назву NR-13. Вона складається з 13 тверджень, кожне з яких теж оцінюється за шестибальною шкалою — від 1 бала (повна незгода з твердженням) до 6 (повна згода). Твердження NR-13 та блоки, з яких вона складається, наведено у таблиці 2. Твердження методики NRAS та NR-13 загалом узгоджуються зі структурою національної резильєнтності, яка, нагадаємо, складається із чотирьох компонентів: патріотизм, оптимізм, соціальна інтеграція, довіра до політичних і громадських інституцій.

Варто зазначити, що вимірювання соцієтальної і національної резильєнтності українців у дослідженнях, проведених під час повномасштабного вторгнення (Goodwin et al., 2023; Kimhi et al., 2023), базувалися на методиках NRAS і NR-13. Зокрема, для дослідження Р. Гудвіна є доступний масив даних у SPSS, де для вимірювання національної резильєнтності українців використовувалося 13 тверджень (див. табл. 3). Вони оцінювалися за 6-бальною шкалою з такими альтернативами: 1 бал — “Strongly disagree”; 2 бали — “Disagree”; 3 бали — “Somewhat disagree”; 4 бали — “Somewhat agree”; 5 балів — “Agree”; 6 балів — “Strongly agree”.

Отже, ми маємо інструмент, здатний вимірювати національну резильєнтність українців під час війни. Твердження загалом узгоджуються з чотирма компонентами національної резильєнтності. До того ж інструмент є досить компактним, що дозволяє застосовувати його у масових опитуваннях. Однак спершу його слід валідизувати, і це може стати моїм подальшим дослідницьким завданням¹.

¹ Масив у SPSS англomовний, тож і твердження, і шкала теж наведені англійською. Та оскільки це було опитування українців, має бути й українська версія цієї методики.

Твердження методики NRAS

№	Твердження
<i>Trust in the Prime Minister and the government</i>	
1	The Prime Minister and the government show high leadership ability during this time of uncertainty
2	I believe that my government will make the right decision during a time of crisis
3	During a national crisis, society in my country will back up government decisions and those of the Prime Minister
<i>Patriotism</i>	
4	I have full confidence in the fighting ability of my country's army
5	I have full confidence in the ability of the security forces of my country to protect our population
6	I love my country, and I am proud of it
7	My country is my home, and I don't intend to leave it
8	I believe that in my country there is a good future for me and my children
<i>Coping with national crises</i>	
9	My society has coped well with past crises and will cope well with future crises
10	Despite controversies in peacetime, society in my country always unites during crisis time
11	Although we had many wars in the past, society in my country has the ability to cope, if necessary, with another war
12	I am optimistic about the future of my country
<i>Social justice</i>	
13	Social relations between different groups in my country are good
14	In my society, there is a high level of social solidarity (mutual assistance and concern for one another)
15	The expression "Man is wolf to man" is characteristic of my society
16	Social tension within my society is low
17	In my society, there is a reasonable level of social justice
<i>Degree of confidence</i>	
18	The media
19	The justice system
20	The police
21	The social security system
22	The Parliament
23	The education system
24	The health system
25	The welfare system

Твердження методики NR-13

№	Твердження
<i>Identification with my country</i>	
1	I believe that my government will make the right decision during a time of crisis
2	During a national crisis, society in my country will back up government decisions and those of the Prime Minister
3	I have full confidence in the ability of the security forces of my country to protect our population
4	My country is my home, and I don't intend to leave it
5	My society has coped well with past crises and will cope well with future crises
6	I am optimistic about the future of my country
<i>Solidarity and social justice</i>	
7	Social relations between the different groups in my country are good
8	In my society, there is a high level of social solidarity (mutual assistance and concern for one another)
9	The expression "Man is wolf to man" is characteristic of my society
10	In my society, there is a reasonable level of social justice
<i>Trust in public institutions</i>	
11	The Parliament
12	The education system
13	The police

Таблиця 3

Твердження для вимірювання національної резильєнтності українців

№	Твердження
1	I believe that my government will make the right decision during the war in Ukraine
2	During the war in Ukraine, the society in my country will back up government decisions and those of the President
3	I have full confidence in the ability of the security forces of my country to protect our population
4	My country is my home, and I don't intend to leave it
5	My society has coped well with past wars in Ukraine and will cope well with future wars
6	I am optimistic about the future of Ukraine
7	Social relations between different groups in Ukraine are good
8	In my society, there is a high level of social solidarity (mutual assistance and concern for one another)
9	The expression "Man is wolf to man" is characteristic of my society
10	In my society, there is a reasonable level of social justice
11	I trust the President
12	I trust the government
13	I trust the Armed Forces of Ukraine

Джерела / References

- Ben-Dor, G., Pedahzur, A., Canetti, D., & Zaidise, E. (2002). The role of public opinion in Israel's national security. *American Jewish Congress: Congress Monthly*, 69, 13-15.
- Bliznyuk, Ye. (2023, January 7). The phenomenon of resilience: why do Ukrainians hold out despite more than 300 days of extreme life in the war? *Ukrainska pravda (Ukrainian Truth)*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/eng/columns/2023/01/7/7382904>
- Bodas, M., Peleg, K., Stoloro, N., & Adini, B. (2022). Understanding societal resilience —cross-sectional study in eight countries. *Frontiers in Public Health*, 10. <https://dx.doi.org/10.3389/fpubh.2022.883281>
- Canetti, D., Waismel-Manor, I., Cohen, N., & Rapaport, C. (2014). What does national resilience mean in a democracy? Evidence from the United States and Israel. *Armed Forces & Society*, 40(3), 504-520. <https://dx.doi.org/10.1177/0095327x12466828>
- Carver, C.S. (1998). Resilience and thriving: issues, models, and linkages. *Journal of Social Issues*, 54(2), 245-266. <https://dx.doi.org/10.1111/0022-4537.641998064>
- Goodwin, R., Hamama-Raz, Y., Leshem, E., & Ben-Ezra, M. (2023). National resilience in Ukraine following the 2022 Russian invasion. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 85, 103487. <https://dx.doi.org/10.1016/j.ijdr.2022.103487>
- Kimhi, S., & Eshel, Y. (2019). Measuring national resilience: a new short version of the scale (NR-13). *Journal of Community Psychology*, 47(3), 517-528. <https://dx.doi.org/10.1002/jcop.22135>
- Kimhi, S., Eshel, Y., Lahad, M., & Leykin, D. (2019). National resilience: a new self-report assessment scale. *Community Mental Health Journal*, 55(4), 721-731. <https://dx.doi.org/10.1007/s10597-018-0362-5>
- Kimhi, S., Eshel, Y., Leykin, D., & Lahad, M. (2017). Individual, community, and national resilience in peace time and in the face of terror: a longitudinal study. *Journal of Loss & Trauma*, 22(8), 698-713. <https://dx.doi.org/10.1080/15325024.2017.1391943>
- Kimhi, S., Eshel, Y., Marciano, H., & Adini, B. (2021). Prediction of hope and morale during COVID-19. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2021.739645>
- Kimhi, S., Eshel, Y., Marciano, H., & Adini, B. (2023). Impact of the war in Ukraine on resilience, protective, and vulnerability factors. *Frontiers in Public Health*, 11. <https://dx.doi.org/10.3389/fpubh.2023.1053940>
- Obrist, B., Pfeiffer, C., & Henley, R. (2010). Multi-layered social resilience: a new approach in mitigation research. *Progress in Development Studies*, 10(4), 283-293. <https://dx.doi.org/10.1177/146499340901000402>
- Smith, B.W., Dalen, J., Wiggins, K., Tooley, E., Christopher, P., & Bernard, J. (2008). The brief resilience scale: assessing the ability to bounce back. *International Journal of Behavioral Medicine*, 15(3), 194-200. <https://dx.doi.org/10.1080/10705500802222972>
- Tusaie, K., & Dyer, J. (2004). Resilience: a historical review of the construct. *Holistic Nursing Practice*, 18(1), 3-8. <https://dx.doi.org/10.1097/00004650-200401000-00002>

Отримано / Received 13.11.2023¹

«Українське суспільство й соціологи перед викликами війни та повоєнного розвитку»: роботи учасників конкурсу «Кращий молодий соціолог року»

10 грудня — особлива дата в житті вітчизняної соціологічної спільноти. Це річниця від дня народження Наталії Паніної (1949–2006), однієї з найвидатніших постатей в історії соціологічної думки незалежної України. Доробок Н. Паніної потужний і різноманітний: від розроблення/адаптації низки методик для дослідження соціальних процесів і явищ у перехідному суспільстві до публікації посібника з опитувань громадської думки, а також побудови вибірки, репрезентативної для дорослого населення України.

¹ Тексти конкурсних робіт відредаговано О. Максименко.

Як ініціаторці та керівниці багаторічного загальнонаціонального дослідницького проєкту («Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг»), Наталії Паніній було присуджено (на жаль, помертно) Державну премію в галузі науки і техніки. А відданість справі та активна громадянська позиція дали їй підстави очолити Комісію з професійної етики Соціологічної асоціації України. Н. Паніній також належить ідея проведення конкурсу творчих робіт серед молодих соціологів. Такий захід, на думку Паніної, стимулював би в молодих дослідниках дух пошуку та мотивував би їх ділитися результатами своїх розвідок.

Віддаючи данину Наталії Паніній, Інститут соціології Національної академії наук України організує конкурс есеїв та щорічну наукову конференцію (відому як Міжнародні соціологічні читання), на якій оголошують переможців та призерів конкурсу. Рішенням Конкурсної комісії почесне звання «Кращий молодий соціолог року» присвоюють авторів найкращого твору. Роботи всіх конкурсантів публікуються — або в окремому розділі матеріалів Соціологічних читань, або як самостійна стаття в часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».

У пропонованій читачам добірці міститься шість есеїв, надісланих на конкурс «Кращий молодий соціолог року — 2023».

Ключові слова: Наталія Паніна, Міжнародні соціологічні читання, конкурс творчих робіт, звання «Кращий молодий соціолог року», виклики воєнного часу, повоєнний розвиток українського суспільства

“Ukrainian society and sociologists in front of the challenges of war and post-war development”: essays by the “Junior Sociologist of the Year” contestants

The tenth of December is a special date in the life of the national sociological community. It is a birth anniversary of Natalia Panina (1949–2006), one of the most prominent figures in the history of sociological thought of the independent Ukraine. N. Panina’s contribution is powerful and diverse: from the design/adaptation of a number of techniques for studying social processes and phenomena in a transitional society to the publication of a manual on public opinion polls, as well as the construction of a sample representative of Ukraine’s adult population.

Having initiated and supervised a long-term nationwide project (“Measuring social changes in Ukrainian society. Sociological monitoring”), Natalia Panina was awarded (unfortunately, posthumously) the State Prize in Science and Technology; being a dedicated researcher and an active citizen enabled her to become the Head of the Professional Ethics Commission of the Sociological Association of Ukraine. The idea of holding an essay contest among early-career scholars also belongs to N. Panina. Such an activity would, in Panina’s view, encourage the spirit of inquiry in young researchers and motivate them to share their findings.

Paying homage to Natalia Panina, the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine organises both the essay contest and an academic conference (known as “International Sociological Readings”) at which the contest winners and runners-up are announced. An honorary title of the “Junior Sociologist of the Year” is conferred on the author of the best essay. The works of all contestants are published — either as a separate section of the conference proceedings or as a stand-alone article in the “Sociology: Theory, Methods, Marketing” journal.

The offered collection contains six essays submitted to the Contest Jury this year.

Keywords: Natalia Panina, International Sociological Readings, essay contest, “Junior Sociologist of the Year” title, wartime challenges, post-war development of Ukrainian society